

יעקב רוטשילד / ירושלים

תפילות שבע של יום השבת

המחנך הדתי השואף לרענן את גישת חניכיו לתפילת הקבע יראה חשיבות רבה בחישוף אותם הקטעים והפסקאות אשר משמעותם המיוחדת, המדויקת והחדה טושטשה אצלם ונעלמה מהם על-ידי השיגרה המקהה ובמלל המיכאני החוזר. והרי אין לך אמצעי יותר בדוק לשם-כך מהארה פתאומית ומפתיעה של מקומות המכילים תכנים ורעיונות כדי שייראו להם כחדשים. לא פעם ייראו לתלמידינו קטעי תפילתנו פתאום "באור חדש", כאשר אנו מצליחים להראות להם שבנוסח המקובל עליהם אין הכל מובן מאליו, שיש כאן חידוש, הבלטה והדגשה של רעיון מיוחד ומסויים. קל להבליט את המיוחד בקטע מסויים, אם נשווהו לקטעים מקבילים בנוסחי תפילה אחרים הזורים ללומדים. כמו-כן לא יקשה לנו להראות את החד-פעמי, הלא-שגרתי בקטעי תפילה, כאשר אנו מטפלים בליטורגיה של הימים המיוחדים של השנה, בתפילת הרגלים ובעיקר של הימים הנוראים.¹

תפילות השבת עומדות בנדון זה באמצע בין תפילות החול ובין תפילות התגים. אמנם הן חוזרות מידי שבוע בשבוע, אך אין הן נאמרות בחפז, אלא באירת חגיגות והתרוממות, ומלוות נעימות ערבות ושירת הקהל. אך בתכונה אחת תפילת שבת נבדלת מתפילות כל ימות השנה, לרבות אף של יום הכיפורים, ועובדה זו נבליט הבלטה רבה: הברכה האמצעית של תפילת השבע או העמידה, היא "קדושת היום" היא שונה בכל ארבע התפילות, ולא כמו בשלוש הרגלים ובימים הנוראים, שבהם היא זהה בתפילות ערבית, שחרית ומנחה ומורחבת על ידי תוספת מיוחדת בתפילת מוסף על ידי הזכרת הקרבן בפרט ועבודת בית-המקדש בכלל. אין זאת כי מכללו הרעיוני והריגושי של "יום ראשון למקראי קדש" הוא כה עשיר ושופע, שמתקני התפילה ראו צורך ואפשרות להעשיר ולגוון בו את כל התפילות ולהעניק לכל אחת ואחת משפע ברכת השבת. קו אופי מיוחד יובלט ויורגש, אם נחליט לטפל בהוראת התפילות האלה אחרי שזמן מה לא אמרנו, כגון אם חגי חודש תשרי חלו השנה בימי

1 השווה להערות מבוא אלה: דב רפל, התפילה, תוכנית ההוראת התפילה בחברות הנוער, ירושלים, הסוכנות היהודית לא"י, המחלקה לעלית ילדים ונוער, תשי"ב, עמ' 32-31.

יעקב רוטשילד

שבתות, ואמרו "אתה בחרתנו" בראש השנה, בסוכות ובשמחת תורה² שחלו להיות בשבת, הרי יקבלו תלמידינו את תפילות השבת "הרגילות" כעין חי"ד, דוש, כנוסח שהתרחקו ממנו במקצת, והוראתן עשויה להאיר בזהרן את ימי חשוון האפורים.

שלוש הברכות הראשונות והאחרונות של התפילה אינן שונות מאלה של תפילת החול. במקום שלוש-עשרה הברכות האמצעיות, הבקשות, באה ברכה אחת: "קדושת היום". שינוי זה מותר לראשונה בתוספתא ברכות ג, יד: "שבת: מתפלל שבע ואומר קדושת היום באמצע". ובמדרש תנחומא וירא א: "ושתיים-עשרה ברכות כולן לצורכו של אדם, ולפיכך אין מתפללין בשבת שמונה-עשרה, שאם יהיה לו חולה בתוך ביתו נזכר ברופא חולי עמו ישראל ויצר, והשבת ניתנה לישראל לקדושה, לעונג ולמנוחה, לפיכך מתפללים שלוש ברכות ראשונות ושלוש ברכות אחרונות והמנוחה באמצע". הירושלמי (שבת טו, ג) מנמק: "תני: אסור לתבוע צרכיו בשבת". טעם נוסף מביאה הגמרא לאי-אמידת הברכות האמצעיות במסכת ברכות כא, ע"א: "לא אטריחה משום כבוד שבת".

תלמידינו עלולים לשאול את השאלה ששאל ר' זעירא את ר' חייא בר בא בירושלמי הנ"ל: "מהו מימר רעינו פרנסינו (בברכת המזון)? א"ל; טיפוס ברכות כך הן". מתשובת ר' חייא מתברר, שרק בקשת צרכים בנוסח אישי אסורה, אך מותר להתפלל נוסח הבקשות הקבועות. לפי זה אפשר להניח, שבראשונה אמרו אף בתפילת שבת את הברכות האמצעיות, ורק אח"כ נדחקו. בברכת המזון — סמוך לארוחה ממש — השאירו חז"ל גם בשבת את נוסח הבקשה.

אך הברכה המיוחדת של "קדושת היום" לא נקבעה רק משום שחז"ל רצו למנוע מן המתפלל את הבקשה על צרכיו בשבת; באמידת הברכה הזאת יש גם עניין חיובי, חובה מחובות היום: לפי הפסוק "אלה מועדי ה' אשר תקראו אותם מקראי קודש" (ויקרא כג, ב) אנו מצווים להכריז על ימים אלה — שבת וחגים — כעל קדושים. והיכן אנו מכריזים הכרוה זו? בברכת "קדושת היום", בתפילת השבע ובקידוש על היין.

מקור הדרשה הזאת בספרא אמוד פרק ד, א: "לא קראו (ליום הכיפורים) מקרא קודש ולא נתענה בו ועשה מלאכה מניין שהוא מתכפר? ת"ל: 'יום כיפורים הוא' (ויקרא כג, כ). הראב"ד מעיר: 'פירוש' מ ק ר א ק ד ש' כאן שהוכיח בו קדושת היום'. וכן פרשי בשבועות יג, ע"א ובכריתות ז, ע"א: "לא קיבלו בברכותיו לומר מקדש ישראל ויום הכיפורים". לגבי השבת קיים — כידוע — עוד הפסוק "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כא, ח): "מכאן אמרו מקדשין על היין בכניסתו" (מכילתא יתרו פרשה ז).

אגב, אין זה נכון, שברכת "קדושת היום" אינה מכילה בקשות כלל וכלל;

2 בחז"ל: בשמיני עצרת; שם עשויה מוטיבאציה מעין זו להודמן גם אם היים הראשון והאחרון של פסח חלים בשבת.

קטע החתימה המשותף לכל תפילות שבת, "או"א רצה במנוחתנו" מכיל בקשות. הימצאותו של קטע זה בכל התפילות מראה על עתיקותו, ובאמת הוא מוזכר בתלמוד (פסחים ק"ז, ע"ב): "אמר ר' זירא — — — דצלותא: 'קדשתנו במצותיך'. מאי טעמא (של הפנייה בגוף שני)? דרחמי ניהו" (הן בקשות ולא "אשר קדשנו", כמו בקידוש על הכוס!).

מה אנו מבקשים? (א) קדשנו במצותיך ותן חלקנו בתורתך; (ב) שבענו מטובך; (ג) שמחנו בישועתך; (ד) וטהר לבנו לעבדך באמת. לכאורה הן רחניות ואינן עוסקות בענייני יום-יום, באשר השבת צריכה להיות כולה קדושה להתעלות רוחנית ("ויהיה — — — פרי השבוע יום השבת, מפני שהוא מעומד להידבק בעניין האלוהי"; כוזרי, מאמד ג, ה). אך אם נעיין יפה נמצא בארבע בקשות אלה מערך ותמצית שלוש עשרה הבקשות האמצעיות של השמונה עשרה של חול, אמנם מתוך עידוך והכללה:

	דעת	
קדשנו במצותיך ותן חלקך בתורתך	} ת ש ו ב ה	}
	} סליחה	
הצרכים הרחניים של הפרט ("קרבונו מלכנו לעבודתך")	} גאולה	
שבענו מטובך	} רפואה	}
	} כלכלה	
הצרכים הגופניים של הפרט ("ושבענו מטובך")	} קיבוץ גלויות	}
	} השבת השופטים	
	} מגור רשעים	
	} שכר לצדיקים	
הצרכים הלאומיים	} בניין ירושלים	}
	} ביאת המשיח ("מצמיח קרן ישועה")	
	שומע תפילה	וטוהר לבנו לעבדך באמת
	ומעבר לברכת העבודה	

הבלטנו בזה, שמכל קבוצה של הברכות האמצעיות נבחרה נוסחתה של אחת כנציגתה האופיינית.

אם בשלוש הקבוצות הראשונות יש תמצית וקיצור, הרי בבקשה הרביעית, תפילתנו מתעלה לשיא בלתי נודע בנוסח זה בתפילת החול: טיהור הלב לעבודה באמת ללא מניעים צדדיים; הרי השבתות והחגים — בקשות אלה משותפות גם לתפילת החגים — הם, כפי שאמרנו מתוך הסתמכות על דברי

3 ראה: א. אלינר, תפילת הרגלים, מעיות ו, עמ' 84.

יעקב רוטשילד

ריה"ל — מיועדים להתעלות רוחנית-דתית זאת ולא למנוחה ולעונג גופני-חומרי בלבד.

מאחר שקטע זה — מתוך שינויים מתאימים — הנהו קטע החתימה של תפי"ת לת החגים, נעמיד כאן את הלומדים על ההבדל בברכת החתימה: "מקדש השבת" לעומת "מקדש ישראל והזמנים" (ויום הזכרון, ויום הכיפורים), ויום טוב שחל להיות בשבת: "מקדש השבת וישראל והזמנים". הסיבה ידועה: קדושת החגים יסודה בקדושת ישראל, הם חגים לאומיים וישראל מקדשים אותם על-ידי קידוש החודש והשנה ועיבור השנה, ואילו השבת — מקורה במעשה בראשית ואין היא מתקדשת בקדושת ישראל ("שבת דקביעא וקיימא בין בצלותא ובין בקידושא — מקדש השבת; יומא טבא דישראל הוא דקבע ליה דקמעברי ירחי וקבעי לשני — מקדש ישראל והזמנים"; פסחים קיז, ע"ב). וגם מס' ביצה יז, ע"א: "תנא קמיה דרבינא: מקדש ישראל והשבת והזמנים. אמר ליה: אילו שבת ישראל מקדשי ליה, והא שבת מקדשא וקיימא. אלא אימא מקדש השבת ישראל והזמנים"; ובמסכת סופרים (יג, יד): "בשבת אין מזכירין ישראל, שהשבת קדמה לישראל". אך נשמר לנו בירושלמי גם נוהג אחר, ואף בשבת רגילה שאין עמה חג: "מקדש ישראל ויום השבת" (ירושלמי פסחים י, ב). אחרי קום עם ישראל השבת היא סגולה מיוחדת ואופיינית לו. אך אף-על-פי שהחתימה "מקדש ישראל והשבת" מתבקשת בעצם בחתימת הקטע הפותח ב"קדשנו במצוותיך", אין אנו נוהגים כך.

קטע החתימה הוא הותיק ביותר בברכת קדושת היום. פתיחתו "קדשנו במצוותיך" מוזכרת כבר במסכת פסחים קיז, ע"ב, והנוסחה השלימה נמצאת לראשונה בסידור רב סעדיה גאון, אך שם היא מסיימת "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך" (בדומה לנוסחתנו לשלוש הרגלים) במקום "וינחמו בה ישראל מקדשי שמך". נוסח קדום זה נשמר עד ימינו במנהג פרנקפורט ע"נ מיין. בכל יתר המנהגים הנוסח אף בחגים הוא "מקדשי שמך" לשם התאמתו לחתימה "מקדש".

הדגשת שמחתנו בה' ובשבת קודשו באה אחרי-כן בקטעים הפיוטיים היותר מאוחרים: "ישמחו במלכותך", "יתענגו מטובך".

קטע החתימה המשותף לכל תפילות השבת והחגים פותח בבקשה מיוחדת לשבת: "אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתנו". פתיחה זו אינה מוזכרת במסכת פסחים קיז, ע"ב, הדגשת הרצון בהענקת השבת לעם ישראל מצויה גם בקידוש ליל שבת: "באהבה וברצון הנחילנו — באהבה וברצון הנחלתנו", אם כי בסידור רב עמרם גאון ובאבודרהם מלת "ובר-צון" איננה. מנוחת השבת ואיסורי המלאכה אינם שלילה גרידא, מניעה מפעולה ויצירה, שדנה את האדם לאפס מעשה, לעצלות משועממה הכפויה

עליו. — אלא כמו שהיא מתנה יקדה מבית גנזיו של הקב"ה שהגישה לנו באהבה וברצון, כן מצדנו מנוחת ה' היא שי מוגש לה, יצירה של התעלות הנפש וקדושה עליונה. כמו שקרבן המוגש לה צריך להיות לרצונו, ריח ניחח, כך גם מנוחת השבת. כאשר אנו בוחרים שי למי שאנו רוצים בכבודו, אנו מתחשבים ברצונו ובטעמו של המקבל ולא בטעמנו ובנטייתנו. כך גם לגבי מנוחת השבת: לא השקפותיו של האדם בן-ימינו על יום הנופש שצריך להיות מוקדש לבידור ולשעשוע מכריעות, אלא רצונו של מקדש השבת.

אין עדות נאמנה יותר לאמור כאן מזו, שביום הכיפורים הוומה באיסורי המלאכה לשבת, אין בקשת "רצה במנוחתנו" נאמדת, ולפי מנהג ארץ-ישראל אין אומרים אותה אף ביום הכיפורים שחל להיות בשבת. מנוחת יום הכיפורים היא מנוחת עיני ולא מנוחת רצון (ראה: לוח ארץ ישראל לר' יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי זצ"ל, שנת תשכ"א עמ' 15 ע"פ מגן אברהם או"ח תריט, ס"ק ז, מטה אפרים תריט, טו: "כיון שהוא יום תענית אין רצון במנוחה" — בשם הלבוש).

קטע החתימה של הברכה האמצעית שווה, איפוא, לכל תפילות השבת ואף החגים, מה שאין כן בקטעי הפתיחה. בולט היעדרו של הקטע "אתה בחרתנו" אשר תוכנו הוא בחירת ישראל על-ידי מתן המצוות. הסיבה לכך התבררה לנו כבר בניחוח החתימה: לקדושת החגים קדמה בחירת ישראל וקידושם, ונוסף לכך ישראל הם המעניקים קדושה לחגים על ידי קידוש החודשים⁴, מה שאין כן לגבי השבת. השבת קדושה ועומדת מששת ימי בראשית, והיא ניתנה כמתנה יקרה לעם ישראל: "ראו כי ה' נתן לכם את השבת שהיתה כבר" (מס' סופרים יג, יד על פי שמות טז, כט).

בולט יותר הוא ההבדל בין סדר העניינים בקידוש לשבת ובין זה של שלוש הרגלים. הקידוש לרגלים ולראש-השנה פותח בבחירת ישראל כמו תפילת השבע "אשר בחר בנו". בקידוש של שבת בא רעיון בחירת ישראל בסוף, אחר שהוזכרה קדושת השבת: "כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים, ושבת קדשך (שהיתה קיימת כבר!) באהבה וברצון הנחלתנו". ראוי לציון, כי המלה "כי" פותחת בדרך כלל בכל הברכות את המעבר לחתימת הברכה, ומשפט זה צריך תמיד להכיל "מעין חתימה". אך כאן הזכרת בחירת ישראל אינה מתאימה לחתימת הברכה "מקדש השבת" — בלי הזכרת ישראל. באמת חסר משפט זה בנוסח ספרד והוא מוכיח שתחיתת "הקידוש היתה" "מקדש ישראל והשבת" לפי הירושלמי בפסחים י, ב. השליה מראה על כך שעלידי השמטה זו (ועוד שלוש המלים "כי הוא יום") מגיע מספר המלים בקידוש לשבעים, כמניין "ידן".

בזה גמרנו את הדין בקטעים המשותפים לכל תפילות השבע של שבת ואנו עוברים לקטעי הפתיחה של הרביעית, היא ברכת קדושת היום. כל הקטעים האלה — הוספות והרחבות — מראים בסגנונם ובמליצתם את כל סממני ה-

4 א. אלינר, תפילת הרגלים, מעינות ו' עמ' 80-81.

פיוט, שהתווסף לתפילת הקבע בזמן ששלדה של זו כבר היה קבוע. בעובדה זו חש יפה רש"י (ספר הפרדס פ): "מן הדין נראה שלא היה ראוי להתפלל בשבת אחר האל הקדוש כלום כי אם לומר: או"א רצה במנוחתנו עד ברכת מקדש השבת, אלא שנהגו (לומר) אתה קידשת, ובבוקר ישמח משה, ובמנחה אתה אחד, קודם שיתחיל לומר רצה במנוחתנו, ועילה מצאו לה אריך בתפילה, גם אתה צאי לך בעקבי הצאן". פסקה זו נותנת גם את הטעם להרחבה זו: הרצון להרבות ולהאריך בתפילת השבת, באשר פנויים מעבודה ומוכנים להרבות בשבחה של שבת קודש ולהעלות את גווניה השונים של מתנה יקרה זו מבית גנוזיו של הקב"ה: "אתה קידשת" לערבית, "ישמח משה" לשחרית, "אתה אחד" למנחה. נוסח מיוחד לתפילת מוסף בגלל הצורך להזכיר את קרבן המוסף ("ונשלמה פרים שפתינו") הוא מובן מאליו ולא הוזכר בספר הפרדס במפורש.

את ההבדל ברעיון היסוד של פתיחת כל ברכה, הבליט הטור (או"ח רצב): "ומה שתיקנו בשבת ג' ענייני תפילות — אתה קידשת, ישמח משה, אתה אחד וביום טוב לא תיקנו אלא אחת, אתה בחרתנו, מפני שאלו ג' תפילות תיקנום כנגד ג' שבתות: 'אתה קידשת' כנגד שבת בראשית כמו שמוכיח מתוכו, 'ישמח משה' כנגד שבת של מתן תורה דלכולי עלמא בשבת ניתנה תורה ו'אתה אחד' כנגד שבת של עתיד". גם האבודרהם מביא רעיון זה בשם ר' קלונימוס. — אין להניח שקטעים שונים אלה חוברו מראש לתפילות השונות של היום; ייתכן שהיו מנהגים שונים בעניין זה ואמרו נוסח אחד בכל התפילות (כדוגמת קטע החתימה), אך עובדה היא, שבמרבית סידורי הגאונים וכן בסידור התפילה של הרמב"ם נמצאת כבר החלוקה כפי שהיא נהוגה היום וגם עיקרי הנוסח. משם חדרו לכל המנהגים.

אולי ניתן להסביר מתוך אופיה ויעודה המשולש של השבת גם המנהג המובא במגן אברהם (או"ח רסח, ג) והמקובל בנוסח ספרד, שמסיימים בליל שבת ויונחו בה, בבוקר — בו ובמנחה — בם. שבת בראשית עדיין אינה מתבטאת בחיי עשייה, היא אינה פעילה, טרם הגיעה ליעודה, היא נקבית כביכול (בה); רק עם ישראל עם קבלת השבת במתן תורה הפרה את הרעיון והכניסו לחיי הפעילות והמעשה (בו — זכר). אך רק לעתיד לבוא תתפשט רוח השבת על פני כל הימים (בם) וייהפך הזמן ל"יום שכולו שבת". כך משקף פות תפילות השבת את שלושת רעיונות היסוד אשר עליהם העמיד גם פ. רונצווייג ב"כוכב הגאולה" את היהדות: בריאה, התגלות וגאולה.⁵

5 נציר כאן, אגב, שאלה הם גם רעיונות של ברכית ק"ש: ברכת האיר, ברכת התורה, ברכת הגאולה (עיי' לעיל עמ' 72-73).

ליל שבת — "אתה קדשת"

כאמור — הרעיון הבולט הוא שבת־בראשית וקידושה על ידי ה': "אתה קי־דשת את יום השביעי" — וברכתו מכל הימים וקידשתו מכל הזמנים". השבת אינה יום מנוחה אזרחי, שנוסד על ידי בני אדם או הניתן להם לנופש ומנוחה גופנית בלבד, ה' קידש אותה לראשונה וזכר למעשה ברא־שית. אחרי קטע הפתיחה ("אתה קידשת") מובאים (כמו בתפילת שחרית ובמוסף) פסוקים מתאימים מן התורה, כאסמכתא לאמור בפתיחה: "ויכולו השמים" (בראשית ב, א-ג), שילובם של פסוקים אלה בתפילת ליל שבת בא על פי שבת קיט, ע"ב: "אמר רבא ואיתימא ר' יהושע בן לוי: אפילו יחיד המתפלל בערב שבת צריך לומר 'ויכולו', דאמר ר' המנונא: כל המתפלל בע"ש ואומר 'ויכולו', מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית, שנאמר 'ויכולו'; אל תקרי 'ויכולו' אלא ויכלו (חסר)". כאסמכתא לרעיון שבת בראשית שנתקדש ונתברך על ידי ה' משמש בעצם רק פסוק ג: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו", ובאמת בנוסח התפילה של הרמב"ם מובא רק פסוק זה, מנהג זה של הבאת פסוק ג בלבד הוא הוא שהביא לידי אמירת כל הקטע של "ויכולו" אחרי התפילה לפי דרישתו של ר' המנונא, שלפיה דווקא הפסוקים הראשונים הם עיקר. טור או"ח רסח מצדיק את הכללתו של הקטע כולו לעצם התפילה מתוך מאמרו של ר' המנונא ומוסיף: "אלמא שהעיקר לומר 'ויכולו' שמורה כאילו נעשה שותף; ומה שאומרים וכן כתוב בתורתך 'ויכולו' אינו חוזר על 'וברכתו' שלפניו אלא שלפני פניו: הכלית מעשה שמים וארץ וכן כתוב בתורתך: 'ויכולו השמים והארץ'". ובכן האסמכתא לדברי הפתיחה "אתה קידשת" באה לשם הכרזה חגיגית על מעשה בראשית עצמו בגופה של התפילה.

לא האדם הכופר במעשה בראשית מתוך תחושת עוצם כוחו כיוצר והמתקומם נגד האלוהים (פרומיתאוס!) הוא האדם העליון, אלא זה שמרצונו ובכל לבו מעיד על ה' כעל יוצר בראשית, הוא הוא המתעלה ונעשה לו שותף. הוא מכריז יחד עם הבורא וכשותפו על גמר הבריאה.

הנהוג הזה לומר את הקטע "ויכולו" אחרי העמידה נשאר אחר־כך, אחרי שנהגו להגידו בשלימות גם בתוך התפילה, כדי שעדות זו במעשה בראשית תיאמר עוד פעם בקול רם על־ידי כל העדים יחד (המנהיג, הלכות שבת ו), אך גם כדי שתיאמר בחג שחל להיות בשבת, שבו אין אומרים אותו בתוך התפילה (תוספות פסחים ק, ע"א ד"ה זוכרהו).

גם הקידוש של ליל השבת פותח באמירת "ויכולו" בשלישית. לפי התוספות הנ"ל לא נתקן על הכוס אלא להוציא בניו ובני ביתו. הפסוקים "ויכולו" — לעשות" נאמרים,

יעקב רוטשילד

איפוא, שלוש פעמים. כאבודרהם ובהגהות מימוני פרק ט — מובא בשם מדרש שוחר טוב טעם אמירה משולשת זו: "בויכולו כתוב שלוש פעמים 'אשר' ובפסוק זייקחו אליך פרה אדומה כתוב ג' פעמים 'אשר'; כשם שפרה מכפרת, האומר 'ויכולו' ג' פעמים מתכפר. אך מה כפרה יש כאן? א"ר חסדא אמר מר עוקבא: כל המתפלל בערב שבת ואומר 'ויכולו' שני מלאכים המלווין לו לאדם מניחין ידיהם על ראשו ואומרין לו: 'זו סוד עונך וחטאתך תכופר' (ישעיהו ו, ז). מאיזה עון מתכפר? הרי 'אם לא יגיד ונשא עונו' (ויקרא ה, א). וזה שאמר 'ויכולו' לא עיכב העדות כמו שאמרנו, לפיכך יוסר עונו." (אבודרהם; ראה גם בסידור 'הגיון לב', לא. לנדסהיים עמ' 260).

אך דווקא לתפילת ליל שבת היתה קיימת פתיחה שונה, קדומה יותר, שנעלמה מנוסחי כל העדות, והיא מבליטה צד שונה לגמרי בעולמה של שבת. אמרנו בדברי המבוא שאחד האמצעים לרענן את יחס תלמידינו אל התפילה ולהפגת תחושת השגרה כלפי הנוסח המקובל עליהם היא ההפגשה עם נוסחי תפילה אחרים הזורים להם. בדרך זו נלך כאן.

לראשונה מזכיר נוסח זה בתוספתא ברכות פרק ג, יא: "אמר ר' אלעזר בר צדוק: אבא היה מתפלל תפילה קצרה בלילי שבתות, ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמתך מלכנו שחמלת על בני ברייתך נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה באהבה". נוסח זה מובא בסידור רב עמרם גאון כתוספת ל"אתה קידשת — ויכולו" ובצורה מודחבת: "ומאהבתך את ישראל עמך ומחמתך שחמלת על בני ברייתך, נתת לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה לגדולה ולגבורה, לקדושה ולמנוח — זה לעבודה ולהודאה לאות ברית ולתפארת ולתת לנו ברכה ושלוש מאתך".

נשים לב שניסוח זה מכיל בתוכו מעין שבע הברכות: לגדולה — אבות, ולגבורה — גבורות, לקדושה — קדושה, ולמנוחה — קדושת היום, לעבודה — עבודה, ולהודאה — הודאה, ולתת לנו ברכה — ברכת כוהנים, ושלוש — שלום.

במחזור רומא מופיע נוסח זה כפתיחה יחידה לליל שבת (ולא "אתה קידשת") — מספר "המנהיג" (הלכות שבת, ה) מתברר, לפי תשובת ר' משה גאון, שנוסח זה היה מנהג ספרד ו"אתה קידשת" היה מנהג צרפת ופרובינציה.

אנו מכירים נוסח מעין זה רק מתפילת יום הכיפורים בסוף הוידי הנאמר בחזרת שליה ציבור בברכה הרביעית, שהיא קדושת היום וכמעט לחתימת ברכה זו: "ומאהבתך ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך ומחמתך מלכנו שחמלת על בני ברייתך נתת לנו ה' אלהינו את יום הכיפורים הזה למחילת חטא ולסליחת עון ולכפרת פשע".

בהוראה עלינו דהבליט שקטע זה שונה בתוכנו הרעיוני בתכלית השוני מ"אתה קידשת". הוא אינו מזכיר כלל וכלל את אופיו המיטאפיסי של השבת כזכר למעשה בראשית, כאן השבת היא יום המנוחה שניתן לנו מאהבתו ומחמלתו של ה', זוהי שבתו של האדם. אך נוסח זה — כנראה הוא הנוסח

הארצישראלי הקדום, ו"אתה קידשת" — הבבלי⁶ — נשמר לנו בברכה "מעין שבע" שאנו אומרים אחרי העמידה. הקטע "מגן אבות" מהווה — כידוע — תמצית של שבע הברכות, וכאן אנו מוצאים כקיצור לברכה האמצעית: "המניח לעמו ביום שבת קדשו כי בם רצה להניח להם". כאמור אין הפיסקה הזאת מקבילה כלל וכלל לקטע של "אתה קידשת", אך הוא מתאים יפה לנוסח העתיק של קטע "ומאהבתך", והוא הוא שהיה לפני המחבר של "מגן אבות"⁷. רעיון "אנושי" ופשוט זה נדחק במרוצת הזמן מפני הרעיונות הנשגבים יותר של השבת. אנו יכולים להצביע יפה על מקור הדחייה: הרי הוא מאמרו של ד' המנונא שהבאנו לעיל⁸. בראשונה נתקיימה דרישתו של ר' המנונא כנראה בתום התפילה, ומשם חדרה לעיצומה ודחקה את הנוסח הישן. הוא נדחק למקום שני, אך לא בטל לגמרי. הוא בא לידי ביטוי בקטע "ישמחו במלכותך", אשר לפי נוסח ספרד נאמר בכל התפילות — ולא רק במוסף —, וגם בשחרית לפי נוסח אשכנז: "כולם ישבעו ויתענגו מטובך". ראייה זו של השבת כיום שמחה ועונג לאדם מקורה גם הוא במקרא; ויקרא י, י: "וביום שמחתכם" נדרש בספרי "אלו השבתות" (החגים וראשי החדשים נזכרים במפורש) וישעיהו נח, יג: "וקראת לשבת עונג"; נזכור בהקשר זה, שהנוסח העתיק של המשפט האחרון לפני חתימת הברכה (בסידור ר' סעדיה גאון) היה "וישמחו בך" ולא "וינחחו בו". נוסח אשכנז מטעים צד ריגושי זה של שמחת השבת רק בתפילות הבוקר בשחרית ("כולם ישבעו ויתענגו מטובך") ועוד יותר במוסף (כל הקטע "ישמחו במלכותך") לקראת סוף התפילה: בשעה שבימות החול האדם פונה למלאכתו ולעמל כפיו מביעה תפילתנו את שמחתם של שומרי השבת.

ה ב ר כ ה " מ ע ין ש ב ע "

לפני שנפנה לתפילות יומו של שבת נעיף עוד מבט על הברכה המיוחדת לליל שבת "ברכה מעין שבע", הממצה בפסקה אחת את ברכות השבע של העמידה. מטרתנו להעמיד נוסח מול נוסח, לגלות גוונים שונים ולגאול את המקובל והשגור בפינו מן המיכאניות ומן השיגרה. — והרי תפילת הסבת מצויינת ע"י ברכה זו מתוך יתר התפילות. היא מוזכרת לראשונה בשבת כד, ע"ב, ובעיקר בפרשי: "יו"ט שחל להיות בשבת שליח ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יו"ט, שאלמלא שבת אין שליח ציבור יורד ערבית ביו"ט" (לא היתה נאמרת חזרת שליח ציבור בערבית). פרשי: "המתפלל ברכת מעין שבע קונה שמים וארץ מגן אבות בדברו". הגמרא מוסרת שהיא

6 Idelsohn, Jewish Liturgy, 1932, p. 132

7 על ברכה זו ראה להלן, 8 עמ' 187.

יעקב רוטשילד

תוקנה בלילי שבת "משום סכנה" ופרש"י ד"ה מזיקין: "שלא היו בתי כנסת יות שלהן ביישוב, וכל שאר לילי חול היו עסוקין במלאכתן ובגומרין מלאכתן מתפללין ערבית בביתן ולא היו באין בבית-הכנסת, אבל לילי שבת באין בבית הכנסת וחשו שיש שאין ממהרין לבוא ושוהין לאחר תפילה, ולכן האריכו תפילת הציבור".

הרמב"ם (הלכות תפילה פ"ט, יא) מנסח קצת אחרת: "שאם יתאחר מי שהוא לבוא ולא ישלים תפילתו עם הציבור וישאר לבדו בבית הכנסת, יבוא לידי סכנה" (אולי הכוונה לשודדים). בירושלמי (ברכות פרק ח, הלכה א) מובא טעם אחר לכך: "גוהגים תמן (בבבל) במקום שאין יין שליח ציבור עובר לפני התיבה ואומר ברכת מעין שבע וחזרתם במקדש ישראל (!) ואת יום השבת". כפי שראינו במסכת שבת כד, ע"ב אין הנוסחה משתנית גם ביו"ט שחל להיות בשבת, מפני שתוקנה אך ורק לשבת. מה עצומה הפגנה זו של קדושת השבת באשר — למשל — בליל הכיפורים שחל להיות בשבת מתעכבת פתיחת ארון הקודש לפתיחת הסליחות בפיוט "יעלה תחנונינו" ונאמרת "הברכה מעין שבע" באותן המלים ובאותה הנעימה השגורות בפנינו מכל שבתות השנה (מחץ לשינוי "המלך הקדוש" כמובן).

הברכה מתחילה בפתיחה הזוהה כמעט עם ברכת אבות שבשמונה עשרה; רק בסופה אנו מוצאים את דברי מלכיצדק מלך שלם (בר' יד, יט) במקורם: "ברוך אברהם לאל עליון, קונה שמים וארץ". בברכת אבות של העמידה אנו אומרים "קונה הכל" מתוך קיצור. בתפילת ליל שבת שבה אנו מפארים את ה' כעושה מעשה בראשית חזור הפסוק למקורו "קונה שמים וארץ".

בברכת אבות שבשמונה עשרה הנושא העיקרי הוא זכירת חסדי אבות לבנים, משום כך בא אחרי "האל הגדול, הגיבור והנורא, אל עליון" מיד "גומל חסדים טובים", בחינת "כל מקום שאתה מוצא גדולתו אתה מוצא ענותותו" — גדולת ה' הנשגבת מתמזגת תמיד עם קדבתו הבלתיאמצעית לאדם השפל. אח"כ לא היה עוד מקום לחזור לפירוט "שמים וארץ" אלא יש הכללה "הכל", מה שאין כן בברכה מעין שבע, בה חסר "גומל חסדים טובים".

בקטע השני "מגן אבות" בא עיקרו של סיכום "מעין שבע" — מליצה אחת במקום ברכה שלימה מעין השבע. על ההבדל המהותי — גם מבחינה רעיונית — בתמצית הברכה הרביעית כבר עמדנו.

יש עוד שתי ברכות, אשר לגביהן פיוטנו מוכיח על מציאות נוסח שונה, קדום יותר, לעומת מה שאנו רגילים לומר היום: "מגן אבות" — במקום "מגן אברהם". ידועים דברי ר' שמעון בן לקיש (פסחים ק"ז, ע"ב): "ואעשך לגוי גדול (בראשית יב, ב) — זה שאומרים אלהי אברהם, ואברכך" — זה שאומרים אלהי יצחק, ואגדלה שמך" — זה שאומרים אלהי יעקב; יכול יהיו חותמין בכלן (מגן אבות)? ת"ל 'זיהיה ברכה' — כך חותמין ולא בהם. מדרשו של ר' שמעון בן לקיש מופנה כנראה נגד גוהג (שנמצא באמת בגניזה)

לחתום "מגן אבות", והוא נשמר בברכתנו. מה שהכריע לסובת הנוסח שלנו "מגן אברהם" הוא שמלת "מגן" מוזכרת בתורה אך ורק בקשר עם אברהם: "אשר מגן צריך בידך" (בראשית יד, כ), "אנכי מגן לך" (בראשית טו, א). ההכדל השני הוא "לפניו נעבוד ביראה ופחד", שבא במקום "המחזיר שכינתו לציון". המשפט שמצה את ברכת העבודה עם חתימתה שהיתה נהוגה בפני הבית לפני החורבן: "שאתך לבדך ביראה נעבוד" ואין להכחיש שהיא מתאימה כאן הרבה יותר מהזכרת החורבן ושיבת ציון באמצע הפיוט. הקטע האחרון "רצה במנוחתנו" זהה עם חתימת הברכה בעמידה.

תפילת שחרית — "ישמח משה"

כבר אכרנו — בעקבות טור או"ח — שהרעיון המרכזי של הברכה האמצעית בתפילת שחרית הוא השבת של מתן-תורה. ולא רק מפני שמתן-תורה התקיים בשבת (לפי דברי הטור) אלא לשם הבלטת הצד השני, העיקרי הזה של שבת-קודש. זוהי השבת שירדה ממרומי הרעיון המופשט וניתנה לעם ישראל, זוהי השבת של איסורי המלאכה, ל"ט אבות המלאכות, הן ותולדותיהן יחד עם הגזירות והגדרות שהוסיפו חז"ל עד אחרוני האחרונים. זאת שבת ההלכה, אך גם שבת האגדה והשירה והעונג, זו שיותר ממה שישראל שמרה אותה היא שמרה עליהם, זו שעליה נאמר (שבת י, ע"ב): "אמר הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנוי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל, לך והודיעם". דומה שדווקא מאמר אחרון זה הוא שהביא לידי העמדת דמותו של משה רבנו בראש תפילתנו זו: "ישמח משה".

בסיפור על יציאת מצרים בהגדת ליל סדר של פסח, שבו "כל המרבה לספר — הרי זה משובח" נעדרת דמותו של משה לגמרי. אין אנו רוצים להעלות על דעתנו אף רגע שבאולתנו משיעבוד מצרים היא מעשה אדם, ואף של אדון הנביאים: "אני — ולא השליח".

ההזדמנות היחידה בה אנו מעלים במקום מרכזי של תפילתנו דמותו של משה רבנו, היא כאן. מידי שבוע בשבוע אנו מתייחדים עם שמחתו של מנהיג האומה שמילאה את כל-כולו בהביאו לעמו את התורה ובה המתנה היקרה, השבת. את הזכרת שמחת משה רבנו אנו מקדימים, לפני שנגיע לתחושת שמחתנו אנו: "כולם יתענגו מטובך" ובעיקר (לפי נוסח אשכנז רק במוסף) "ישמחו במלכותך שומרי שבת". — נפנה תשומת לבם של תלמידינו לכך, שכמובאה מתוך המקרא אינו מובא כאן הדיבר הרביעי: "זכור את יום השבת לקדשו", שהיה כתוב על "שני לוחות הברית שהוריד בידו" אלא שמות לא, טז-יג, מפני שדווקא שני פסוקים אלה מדגישים את עניינה של "ברית עולם" שבשבת: "ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם".

ובאמת בקדושו של יום ("קידושא רבא") בא אחרי הקטע "ושמרו" הדיבור "זכור את יום השבת לקדשו". רק לפי מנהג פרס אומרים בעמידה את כל עשרת הדברות.

ובכן, "שבת בראשית הפכה לשבתנו": "ראו כי ה' נתן לכם את השבת".

יעקב רוטשילד

"ולא נתתו ה' אלהינו לגויי הארצות"; כנראה מבוסס הקטע על דברי המדרש: "לכם ניתנה ולא לאומות העולם. מכאן אמרו אם יבואו מבני נוח וישמרו את השבת לא דיים שאין מקבלים שכר אלא שחייבים מיתה, שנאמר 'ויום ולילה לא ישבתו' (בראשית ח, כב) ואזהרה לבני נוח זו היא מיתתו, וכן הוא אומר (שמות לא, יז): 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם' " (שמו"ר כה, טו). גם מדברי המדרש מתברר שכל הקטע "ולא נתתו" מתבקש מתוך אמירת פסוקי "ושמרו" שאמרנו זה עכשיו.

אומות העולם אינן מופקעות גם בשבת מתפקיד האדם עלי אדמות: לעבוד ולצבור ללא הרף, "לעבדה ולשמרה"; עם ישראל בלבד זכה בחסד מיוחד במתנת המנוחה כעדות למעשה בראשית.

מפתיע ביותר הוא הדמיון בין הקטע "ולא נתתו ה' אלהינו לגויי הארצות" לבין הנאמר בס' יובלות ב, לא: "ויברכהו בורא הכל ולא קידש כל עם ועמים לשבות בו על הארץ, כי אם ישראל לבדו לו נתנו לאכול ולשתות ולשבות בו על הארץ".

גאים אנו שלנו ניתנה שבת זו על כללותיה ופרטותיה, מלאכותיה וחומותיה, כפי שניתנה מסיני — גאים ושמחים. אופייני היא ששמת השבת ועונג השבת מוזכרים (לפחות לפי מנהג אשכנז) לראשונה לגבי שבתם של ישראל — זוהי שבת החוק וההלכה: "עם מקדשי שביעי כולם ישבעו ויתענגו מטובך". — כי הרי מאהבת ה' אותנו נתן לנו את המתנה היקרה מבית גזיו. הנוסחה הישנה של ליל שבת חוזרת כאן: "כי לישראל עמך נתנו באהבה".

הדגשה זו של מתן השבת מאהבה, באה כאן נוסף לחתימת כל התפילות כבקשה "והנחילנו — — — באהבה וברצון". ואף ביו"ט שחל להיות בשבת אנו חוזרים ומדגישים פעמיים: "ותתן לנו ה' אלהינו באהבה את יום השבת הזה ואת יום — — — באהבה מקרא קדש".

בנוסח הרמב"ם נמצא הקטע "ולא נתתו" בתפילת מוסף. קרבן מוסף הקרב בבית המקדש מציין לפי נוהג זה את ייחודו של שבת ישראל.

אך אולי יש משמעות יותר רחבה לקטע זה במקומו. לא רק לשם ציון ייחודנו הלאומי על-ידי השבת הוא בא. "ושבת שקולה כנגד כל המצוות, כדכתיב בעזרא 'ותתן להם תורה ומצוות טובים ואת שבת קדשך הודעת להם' (נחמיה ט, יג-יד), לכן לא נתתו כִּי־אם לישראל שקיבלו עליהם כל המצוות" (ספר המנהיג, הלכות שבת כג). תפילתנו הפותחת בהעלאת זכר מתן-תורה בכלל מביאה לידי ביטוי גאוותנו על קבלת התורה ומצוותיה, אשר השבת היא סימנה המובהק.

בחלקו השני של הקטע ("עם מקדשי שביעי"), המביע את שמחתנו במתנה

יקרה שניתנה לנו והחזור גם במוסף בקטע "ישמחו במלכותך" אנו אומרים: "חמדת ימים אותו קראת". "ראשון הוא למקראי קדש" אמרנו בקידוש של ליל השבת, — לא כמועדים שאנו מעניקים להם את הקדושה — אתה קראת לבחיר הימים קודש ("ויקדש אותו"). אך מניין לו לשבת הכינוי "חמדת ימים", והיכן ניתן לו שם זה על-ידי ה' עצמו? אבודרהם מפנה אותנו לפסוק "ויכל אלהים ביום השביעי" (בראשית ב, ג) ולתרגום הירושלמי שלו: "וחמיד ה'". ה' נכסף — כביכול — לשבת, כאל תכלית שלי-מות הבריאה. ודומה לו: "נכספה וגם כלתה נפשי" (תהלים פד, ג), "ותכל דוד המלך לצאת אל אבשלום" (שמ"ב יג, לט) ותרגומו "וחמידת". גם בעל הטורים מביא פירוש זה; כמובן מתכוון תרגום ירושלמי על-ידי פירושו זה של המלה "ויכל" להיחלץ מן הקושי של: "ויכל אלהים ביום השביעי", והרי מעשה בראשית נגמר ביום שישי.

יש מי שמפרש "אותו קראת" — בו בחרת כמו "וישראל מקוראי" (ישעיהו מה, יב), "ראו קרא ה' בשם בצלאל" (שמות לה, ל), "כי אחד קראתיו" (ישעיהו נא, ב).

תפילת מוסף — "תיכנת שבת"

אם תפילת שחרית מוקדשת לשבת של מתן-תורה, תפילת המוסף עניינה השבת בבית המקדש. עצם קביעת תפילת המוסף אינה מיוחדת לשבת, אלא משותפת היא לכל הימים, שבהם היו מקריבים קרבן מוסף — ראשי החדשים והמועדות — בחינת "ונשלמה פרים שפתינו". אך יש למוסף השבת ייחוד משלו. אמנם כמותו צנועה, רק שני כבשים; אך חסר השעיר לחטאת האופייני לכל יתר המוספים. אין עבודת בית המקדש בשבת מעלה את זכר החטא — השבת כולה היא רצון, ולכך מכוונים דברי תפילתנו: "רצית קרבנותיה", "שאין בהן שעיר חטאת כדי שלא להזכיר שום חטא ועון" (כל בו, רוקח).

"לא הטריח במוסף של שבת יותר מדי, אלא המוסף שוה לתמיד, וחטאת אין בו, כמו בשאר מוספים מפני כבוד השבת" (ר' יוסף בכור שור).

בראשונה לא היתה תפילת מוסף שונה מיתר התפילות, שגם בהן היה — כפי שציינו — נוסח אחיד לכולן. אך לפי רב "צריך לחדש דבר" (ירושלמי ברכות פרק ה, הלכה ד) וכך ההלכה. עיקר התוספת ("החידוש") שבתפילת המוסף היא הזכרת הקרבן: "אפילו אמר: 'ונעשה לפניך את חובותינו תמידי יום וקרבן מוסף יצא' (ירושלמי ברכות, שם). להזכרה זו שייכים גם פסוקי הקרבן מן התורה עצמה, במקרה שלנו: במדבר כה, ט-י. הנוסח של הפתיחה המצויה בסידור אשכנזי ובחלק מק"ק ספרדים הוא פיוטי מובהק: סדר המלים תשר"ק ("תכנת" עד "אז") ואף חרוז — יה. למנהג ספרד נוסח עתיק קצר בפרוזה פשוטה: "למשה צוית על הר סיני מצות שבת זכור ושמור ובו

יעקב רוטשילד

צוית ה' אלהינו להקריב בה קרבן מוסף שבת כראוי. יהי רצון — — — (וכך נוסח הרמב"ם והאבודרהם). אך גם בנוסח "תכנת" העיקר הוא קרבן המוסף.

ראויה לתשומת לבנו הבלטתם המיוחדת של הנסכים: "עם סידורי נסכיה" המוזכרים כיתר המוספים רק דרך אגב יחד עם המנחה ("ומנחתם ונסכיהם כמדובר"). יש לחשוב שהדגשה מיוחדת זו מכוונת לעריכת לחם הפנים שאותו סידרו על השולחן במקדש מידי שבת בשבתו. הקרבה זו היא המעשה האופייני לעבודת השבת בבית המקדש, והחלפת הלחם וחלוקתו בין כוהני המשמר הנכנס והיוצא נעשתה בחגיגות. בס' במדבר ד, ז נקראת לפי פרש"י טבלת שולחן הפנים נסך "כיסוי, לשון מסך, אשר יוסך בהן" וכך כתוב: "ואת קשות הנסך ולחם התמיד עליו יהיה". במחזור ויטרי מבואר מקומנו כך: "שהוא סידור לחם הפנים ולשון נסכים שייך (גם כן) בטלות". הוא מביא הוכחה מלשון המשנה במנחות פ"ב, משנה ד. ראה גם: רמב"ם, מעשה הקרבנות פ"ג, הל' א: "היין והסולת שמביאים עם הקרבן הם הנקראים נסכים". אף אם המורה אינו מוכן לקבל פירוש זה כפשוטו יטיב להעלות אגב "סידורי נסכיה" את המעמד המיוחד של הקרבת לחם הפנים.

הזכרת עבודת בית המקדש בשבת מעלה בנפשנו את זכר המקדש ומביאתנו לידי תפילת-בקשה על שיבת ציון ועל חזרת עבודה למקומה: "שתעלנו בשמחה לארצנו ושם נעלה לפניך את קרבנות חובותינו", אך אין בשבת שום רמז וזכר לגלות ולחורבן בית המקדש. כמו במועדים: "גלינו מארצנו", מפני היד שנשתלחה במקדשך" ואף בשבת ראש-חדש: "חרבה עירנו ושמם בית מקדשנו וגלה יקרנו וניטל כבוד מבית חיינו. אך אין זכר גם לחטא שגרם לחורבן: "ומפני חטאנו גלינו", ולפי שחטאנו לפניך אנחנו ואבותינו, והרי כבר מצאנו שבשבת — עת הרצון — אין אף שעיר חטאת בקרבן מוסף — כולו רצון מצד ה' ועונג ושמחה במחננו.

נבין עכשיו עוד יותר טוב, מפני מה נקבע בנוסח אשכנז הקטע "ישמחו במלכותך" דווקא בתפילת מוסף. כאותו הפסוק שבו נקראת השבת לפי הספרי "יום שמחה" (במדבר י, י) מדובר דווקא על עבודת הקרבנות: "וביום שמחתכם ובמועדיכם — — — ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם". אך גם לנו היום מובנת יפה הדגשת שמחת השבת לקראת סוף התפילה כשאנו עומדים להיפנות לבתינו למאכל ולמשתה — "לחציה שלכם".

תפילת מנחה — "אתה אחד"

"אתה אחד ושםך אחד" — פתיחת הקטע צופה לדברי אבודרהם לאותו הזמן שבו "יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה יד, ט). משום כך ממעטת תפילת מנחה להתייחס לקביעת השבת במעשה בראשית וביציאת מצרים-מתן תורה ("אינו מדבר עניינא דיומא דשבת כמו תפילת ערבית ושחרית", תוס' חגיגה ג, ע"ב ד"ה "ומי כעמך"). הוא מפנה את מבטנו לאותו "יום שכולו שבת ומנוחה לחיי עולמים". שבתנו היא "מעין העולם הבא", היא מעניקה לנו, לעם ישראל

שומרי השבת, מה שהוא מטעם אותו קץ הימים אשר האנושות נכספת לו. משום כך הפך חזון אחרית הימים אשר זכריה מדבר עליו בלשון עתיד בתפילתינו למציאות שבהווה: "אתה אחד ושמך אחד" באשר אנו "עמך ישראל גוי אחד בארץ".

כיסוד לפתיחה נביא לפני תלמידינו את דברי הגמרא (ברכות ו, ע"א): "את ה' האמרת היום — וה' האמריך היום" (דברים כו, יז-יח); אמר להם הקב"ה לישראל: אתם עשיתוני חסיבה (יחידה, שלימות) אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חסיבה אחת בעולם. אתם עשיתוני חסיבה אחת בעולם, שנאמר: 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' (דברים ו, ד), ואני אעשה אתכם לחסיבה אחת בעולם, שנאמר: 'זמי כעמך ישראל גוי אחד בארץ' (דבה"א יז, כא). חוס' חגיגה ג, ע"ב ד"ה 'ומי כעמך' מביאים מדרש המוסיף את השבת להכרות הייחוד ההדדית של ה' ושל ישראל: "שלושה מעדין זה על זה: ישראל, השבת, והקדוש ב"ה; ישראל והקדוש ב"ה הוא מעידים על השבת שהוא יום מנוחה; ישראל ושבת — על הקדוש ב"ה שהוא אחד, הקב"ה ושבת — על ישראל שהם יחידים בעולם, והם מוסיפים: 'ועל זה סמכין לומר 'אתה אחד' במנוחה בשבת" (מובא גם בטור או"ח רצב).

"תפארת גדולה ועטרת ישועה" תארי כבוד נוספים אלה לשבת נשווה אותם ל"כליל תפארת" שניתן על ראשו של משה — כאמור בתפילת שחרית — כאן הוענקו העטרה והתפארת לכל העם כולו.

דווקא בתפילת מנוחה, המפנה את מבטנו לשבת שלעתיד לבוא לקץ הימים, אנו מזכירים את אבות האומה, שהכריזו לראשונה על ייחוד ה' בעולם: אברהם, יצחק ויעקב. נקבל את פירושו של הכל"בו (בשם בעל המלמד): "תיקנו להזכיר האבות בתפילה זו, שהם הודיעו הייחוד תחילה בעולם וזאת הברכה היתה כולה ועניינה הייחוד כאמור: 'אתה אחד'". כך קושרת תפילתנו סוף ותכלית תולדותינו עם יסודותיה והתחלותיה. ייחודו של ה' על-ידי היחידים — אברהם ויצחק, התרחב והפך לקידוש ה' על ידי עם שלם: "יעקב ובניו ינוחו בו". "אברהם ויצחק ישמחו כשיעקב ובניו ינוחו בו בשבת ושומדין אותו" (אבודרהם); עם ישראל מגלה על-ידי שמירת השבת את הכרת ייחודו בעולם. — וכאן מסתכם בסוף היום כל שלל הסגולות של השבת שהכרנו.

מנוחת אהבה ונדבה — היא מתנת ה' אל עמו. מנוחת אמת ואמונה — יסודה באמת האובייקטיבית של בריאת העולם. "המנוחה ביום שבת היא מנוחה של אמת, המן לעד שלא ירד ביום השביעי" (סידור עבודת ישראל עמ' 263).

מנוחת שלום ושלווה והשקט ובטח — ודווקא שבת זו שאינה מיוסדת על דאגת החברה האנושית למנוחתו של העמל אלא יסודה במרומים, בבריאה, היא מעניקה לאדם גם את המנוחה האנושית הסוציאלית השלימה שאינה נתונה לפשרה ולויתורים — היא "מנוחה שלימה".

יעקב רוטשילד

"יכירו וידעו בניך כי מאתך היא מנוחתם" באשר רק ההכרה שהשבת היא יותר מיום מנוחה ומרגוע אזרחי, שיסודה בכריאת העולם ובמעשה בראש-שית, היא מבטיחה את שלימותה.

"מצוה זו של שבת אינה כשאר מצוות, שהרי כשאמרת 'לא יהיה לך אלהים אחרים, לא תשא, לא תרצה, לא תנאף, לא תגנוב' לא צויתה למען יעשו כמון; אבל מנוחת שבת היא למען יעשו כמון ('מאתך היא מנוחתם') שנאמר 'וביום השביעי שבת וינפש'. נמצא שעל-כן צהנו מצוות מנוחה להודיע כי מנוחתו היא מנוחתנו" (אבודרהם).

וכך נסגר מעגל תפילות השבת. פתחנו בליל שבת במלים: "אתה קידשת את יום השביעי" ובתפילת מנוחה אנו מסיימים באותה ההכרה, שמנוחתנו היא מנוחתו, ועל הכרה זו אנו מקדישים את שמו בעולמו. מתוך נאמנות לשיטת עבודתנו להעמיד נוסח מקובל ושגור בפינו מול נוסח בלתי ידוע ונדיר, ואף כזה שנעלם היום מסידורי התפילה של כל העדות ולהעמיד את הלומדים על המיוחד שבנוסח המקובל אצלנו — נצביע כאן על הנוסח העתיק של תפילת מנוחה, שאינו יודע עדין על הרעיונות הנשגבים של השבת לעתיד לבוא של "יום שכולו שבת ומנוחה לחיי עולמים", שבו כל העולם יהיה מאוחד בייחודו של ה' ובהכרתו כבורא עולמים. הפתיחה שלנו ("אתה אחד") גם היא מובאת כבר בסידור רב עמרם גאון, אך לפניו מביא מקור זה פתיחה אחרת: "הנח לנו ה' אלהינו כי אבינו אתה ותמלוך עלינו במהרה כי אתה מלכנו, ובעבור שמך הגדול הגבור והנורא שנקרא על ישראל עמך ועל יום השביעי נשבות בו כמצוות רצונך, ואל תהי צרה ויגון ביום מנוחתנו. מנוחת אהבה — — —". הרעיון היחיד הבולט כאן הוא מנוחת האדם מעמלו ומיגיע כפיו ללא הדגשה מיוחדת של הצד ה"תיאולוגי" וההיסטורי. אופייני שצד זה מופיע אך ורק בתפילת מנוחה, בעת שהאדם כבר הספיק — במאכל ובמשתה, בשינה ובמרגוע — לטעום גם צד זה של השבת. בנקל ימצאו הלומדים לאן "נדחק" גון זה של הרגשתנו בשבת — לברכת המזון: "רצה והחליצנו"; בנקל יבינו כמו-כן שעניינם של מנוחת הגוף וחילוץ העצמות ללא תקלה והפרעה בעיקר בתום סעודת השבת.

השתדלנו בדברינו לעמוד על הרעיונות המיוחדים והאופייניים לכל אחת ואחת מתפילות השבת ולהצביע על הרעיון המאחד את כולן. ייסדנו את דברינו על דבריהם של האבודרהם (בשם ר' קלונימוס) והטור:

תפילת ערבית — שבת בראשית

תפילת שחרית — שבת של מתן תורה

תפילת מוסף — שבת במקדש

תפילת מנוחה — שבת שלעתיד לבוא

נביא בסוף דברינו עוד טעם לשוני הברכות בתפילות שבת המובא גם

הוא על ידי האבודרהם. הוא מכיל רעיון דרשני ביסודו, אך גם הוא עשוי לחבב את התפילה על התלמידים. בעיקר הוא עשוי לקשר יפה את מזמורי קבלת שבת ובתוכן השיר "לכה דודי" עם תפילות-השבע. בקבלת שבת בולטת התמונה של הליכת החתן, ישראל, לקבלת פני כלתו שבת-המלכה. התמונה מופיעה לראשונה במסכת שבת קיט, ע"א: "ד' חנינא מיעטף וקאי אפניא דמעלי שבתא, אמד 'בואו ונצא לקראת שבת המלכה'; ר' ינאי לביש מאניה מעלי שבת ואמר בואי כלה, בואי כלה". והנה מוסיף האבודרהם: "וי"ל מפני ששבת נקראת כלה והקב"ה (!) נקרא חתן תיקנו:

אתה קידשת — על שם הקידושין שנותן החתן לכלה

ואח"כ ישמח משה — על שם שמחת החתן בכלה

ואח"כ מוסף — על שם התוספת שמוסיף החתן על כתובת הכלה

או אי נמי — על שם שמקריבים קרבנות כעין סעודת מצוה

ואח"כ אתה אחד — על שם שמתייחד החתן עם הכלה."

דומה שעלה בידינו לדלות ממכמני תפילות השבת כמה פנינים יקרות אשר והרם הועם לא פעם על-ידי השגרה.

מטרה פורמאלית כפולה יכולה להיות לעיסוקנו בעיון מעמיק בקטעים אלה: ריענון יחסם של תלמידינו אל תפילתם, אך גם העמקת חיבתם אל השבת על-כל צדדיה הרעיוניים והריגושיים. בפרק ידוע של הכוזרי (ג, ה) נודע תפקיד דומה לתפילה ולשבת בתהליך התעלותו הדתית של החסיד, חידוש זיקתו אל "העניין האלוהי": "ויהיה פרי יומו ולילו השלוש עתות ההם של תפילה, ופרי השבוע יום השבת, שהוא מעומד להידיבק בעניין האלוהי — — — והסדר הזה מהנפש כסדר המזון מהגוף, מתפלל לנפשו ונזון לגופו, ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת תפילה אחרת בהתמדת כוח סעודת היום עד שיסעד בלילה וכל אשר תרחק עת התפילה מהנפש היא הולכת וקודרת במה שפוגע בו אותה מעסקי העולם — — — ובעת התפילה מטהר נפשו מכל מה שקדם ויתקנה לעתיד, עד שלא יעבור שבוע על זה הסדר עד שיתקן הנפש והגוף, וכבר נקבצו מותרים (חמרי פסולת) מקדירים עם אורך השבוע לא יתקן לטהרם ולנקותם אלא בהתמדת עבודת יום (עבודת ה' במשך יום שלם) עם מנוחת הגוף, ואז ירצה הגוף בשבת את אשר חסר לו מששת הימים ויהיה נכון לעתיד."

בתפילות השבת נפגשו שני הגורמים המזככים, המטהרים והמחדשים גם יחד — תפילה ושבת. נוכל, איפוא, לקוות, שאם נצליח להעניק לתלמידינו מן השפע הרב של שני המקורות וכאשר הם מפכים ומתמזגים יחד — יגיעו למטרת חינוכנו: "יכירו בניך וידעו כי מאתך היא מנוחתם ועל מנוחתם יקדי-שו את שמך".